

УДК 371.136

ДІАГНОСТИКА ЯКОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Коваленко Є.І.

Автор статті наголошує, що якість навчально-виховного процесу визначається його комплексною діагностикою; розкриває функції та зміст діагностики професійної діяльності вчителя.

Ключові слова: учень, учитель, діагностика навчально-виховного процесу, функції та зміст діагностики професійної діяльності вчителя.

Автор статті утверджує, що якість навчально-виховного процесу визначається його комплексною діагностикою; розкриває функції та зміст діагностики професійної діяльності вчителя.

Ключевые слова: учащийся, учитель, диагностика учебно-воспитательного процесса, функции и содержание диагностики учебно-воспитательного процесса.

The author of the article emphasizes that the quality of educational process is determined by its comprehensive assessment, describes the functions and content of professional teachers' work assessment.

Key words: student, teacher, assessment of educational process, functions and content of professional teachers' work assessment.

Освіта є пріоритетним напрямом державної політики України. Держава виходить з того, що освіта – це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного й духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості. Прийнята III з'їздом працівників освіти Національна стратегія розвитку освіти в Україні у 2012–2022 рр. націлює на необхідність кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграцією її в європейський і світовий освітній простір.

Метою Національної стратегії розвитку освіти на наступне десятиріччя є підвищення рівня і доступності якісної освіти для громадян України відповідно до вимог інноваційного розвитку економіки, сучасних потреб суспільства і кожного громадянина; забезпечення гармонійного розвитку людини як найвищої цінності суспільства.

Серед основних проблем, викликів та ризиків у розбудові національної системи освіти в умовах становлення України як самостійної незалежної держави з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя є недостатня відповідність освітніх послуг вимогам суспільства, запитам

особистості, потребам ринку праці; обмеженість доступу до якісної освіти окремих категорій дитячого населення (сільські діти, особи з особливими освітніми потребами, обдарована учнівська молодь); відсутність цілісної системи виховання, фізичного, морального і духовного забезпечення розвитку та соціалізації дітей і молоді; падіння суспільної моралі, бездуховність, низька культура поведінки значної частини учнівської та студентської молоді; не відпрацьована ефективна система національного моніторингу та оцінювання якості освіти; не забезпечено належний рівень психолого-педагогічного та науково-методичного супроводу навчально-виховного процесу; відсутність системи мотивації, стимулювання інноваційної діяльності в системі освіти та нівелювання ризиків негативних наслідків зазначеної діяльності та ін. Це вимагає критичного осмислення досягнутого і зосередження зусиль та ресурсів на вирішенні найбільш гострих проблем, які стримують розвиток освітньої галузі, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі. Серед цих проблем є й забезпечення об'єктивної діагностики та оцінювання якості освітніх послуг.

Ефективність реалізації управління освітньою галуззю залежить від того, наскільки система моніторингу й оцінки якості освіти чутлива до цілей і завдань державної освітньої політики України і наскільки управлінські рішення, що приймаються, адекватні результатам і рекомендаціям моніторингових досліджень.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на наступне десятиліття перспективними напрямками забезпечення моніторингу й оцінювання якості освіти в Україні передбачено розробку та затвердження Концепції Національної системи моніторингу й оцінювання якості освіти; здійснення моніторингу якості ресурсного (кадрового, матеріально-технічного, навчально-методичного, інформаційного та ін.) забезпечення освіти та умов реалізації освітнього процесу; розробка стандартизованих технологій педагогічних вимірювань результатів навчальної діяльності учнів і студентів, моніторингу якості загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти.

І як очікувані результати реалізації Національної стратегії розвитку освіти має стати підвищення якості результатів навчання випускників усіх рівнів системи освіти, створення ефективної системи забезпечення розвитку і формування соціально і фізично зрілої творчої особистості, покоління інформаційної епохи, громадянина України і світу.

Проблема моніторингу якості освіти і діагностики навчально-виховного процесу висвітлена у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема В.А.Бордовського [1], В.І.Загвязинського [3], О.В.Киричука, О.Г.Коберника [5], М.Д.Красовицького [13], Н.В.Кузьміної [6], І.Я.Лікарчука [7], Л.І.Макарової [8], В.Г.Максимова [9], І.П.Підласого [12], М.М.Поташніка [14], Г.С.Цехмістрової [15] та ін.

Ураховуючи актуальність проблеми оцінювання якості діяльності школи в даній статті робиться спроба узагальнити сучасні підходи до оцінювання навчально-виховного процесу як діагностики якості діяльності вчителя.

Завданням педагогічної діагностики є конструювання сучасного надійного механізму для фіксації стану ознак навчально-виховного процесу, розробки алгоритмів і механізмів прийняття рішень, підготовки відповідних методичних рекомендацій для усіх учасників педагогічного процесу (адміністрації школи, вчителів, батьків, учнів). Діагностика діяльності вчителя у школі розглядається як практика виявлення якості навчально-виховної діяльності, причин її успіхів та невдач. Активізація уваги до педагогічної діагностики в наш час підсилюється упровадженням принципово нових педагогічних технологій і функціонування різних як за формою власності, так і за принципами побудови навчального процесу шкіл, що робить знання методів педагогічної діагностики нормою для кожного вчителя. Змагання різних освітніх систем потребує аналітичної праці, пов'язаної з аналізом стану всіх об'єктів педагогічного процесу. Сучасна педагогічна наука виділяє такі основні функції діагностики професійної діяльності вчителя: зворотного зв'язку, оцінювальну і функцію управління [15].

Суть функції зворотного зв'язку полягає в тому, що діагностичні дані про рівень вихованості й освіченості учнів на певному етапі їх розвитку є головною інформацією для аналізу якості педагогічної діяльності вчителя та конструювання ним майбутнього педагогічного процесу. Функція оцінювання є різнобічною і комплексною і має кілька аспектів: вартісно орієнтований, регулятивно-коригувальний, заохочувальний та вимірювальний.

Вартісно орієнтована оцінка збагачує уявлення учня про людей і про себе, надає йому можливість співставляти і змінювати свої моральні, трудові, естетичні та інші якості з вимогами суспільства. Регулятивно-коригувальний аспект педагогічної оцінки полягає в тому, що вона допомагає учневі узгодити свої вчинки відповідно до етично-правових норм суспільства, а також на їх основі виробити свою поведінку та взаємостосунки з іншими людьми. Заохочувальне значення педагогічної оцінки є позитивним за умови переживання учнем успіху, пізнавальної радості від переборення труднощів, подолання вад у навчанні чи в особистісному розвитку. Вимірювальний характер педагогічної оцінки впливає на учня тим, що спонукає його до самоосвіти, самопізнання та самовиховання.

Якість професійної діяльності вчителя залежить від ефективного виконання цих функцій, оскільки аналіз різнобічного розвитку учнів й оцінювання якості професійної діяльності вчителя – це взаємопов'язані сторони педагогічної діагностики навчально-виховного процесу.

Основними показниками якості діяльності вчителя є навчальні досягнення учнів, їх вихованість та розвиток творчих здібностей. Навчальні досягнення визначаються здатністю учня засвоювати навчальний матеріал за той час, який регламентовано навчальним планом або програмою. Здебільшого під поняттям “навчальні досягнення” розуміється ступінь засвоєння знань, набуття вмінь і навичок, встановлених навчальною програмою, з погляду їх повноти, глибини, усвідомлення та міцності. Рівень навчальних досягнень знаходить своє відображення в балах за 12-бальною системою оцінювання знань. Порівняння оцінок з окремих предметів характеризує як навчальні досягнення учня з кожного навчального предмету, так і навчальні досягнення класу чи школи в цілому.

Діагностування навчальних досягнень учнів включає: контроль, перевірку й оцінювання знань (умінь, навичок); накопичення на цій основі статистичних даних і їх аналіз; виявлення динаміки навчальних досягнень, їх тенденцій; прогнозування подальшого освітнього розвитку учнів. Усі ці дії спрямовані на отримання відповіді на такі запитання: Яким є істинний стан навчального процесу? Чому він є таким? Яким має бути? Чи може бути кращим? Чи відповідає зміст дій педагога критеріям ефективності, оптимальності та нормативним вимогам? тощо. Отримані відповіді в ході перевірки всього навчально-виховного процесу, окремих його ланок, а також рівня набуття певних загальнонаукових і профільних знань, умінь та навичок як окремими учнями, так і класами дають можливість досить повно охарактеризувати рівень досягнень у навчальному процесі, виокремити його позитивні та негативні аспекти, з'ясувати причини вад і визначити способи їх подолання.

Для діагностики якості професійної діяльності вчителя використовуються спеціально розроблені критерії оцінювання основних фахових умінь учителя, зокрема:

1) діагностична майстерність учителя – вміння поставити діагноз якості знань (умінь, навичок);

визначити рівень знань дітей, враховуючи їх особливості;

2) організаційні характеристики вчителя – вміння організувати пізнавальну діяльність учнів таким чином, щоб навчальний матеріал ставав об'єктом їх активних дій;

3) методологічна майстерність: вибір методів і засобів навчання з урахуванням здатності дітей до засвоєння змісту навчального матеріалу та його використання;

4) виховна ефективність навчальних занять: ефективне використання змісту, засобів і методів навчання для свідомого впливу на психічний стан дитини, для виховання в неї пізнавальної самостійності, відповідальності, вимогливості до себе та інших;

5) дидактична майстерність: створення орієнтальної основи пізнання, за допомогою якої кожний учень знає, що і як вивчати, де і яку інформацію можна отримати та де і як її використовувати;

6) морально-психологічна атмосфера на уроці, доброзичливе ставлення вчителя до учня й учнів між собою; активна позиція учнів на уроці, їх самостійність, активність і доброзичливе ставлення до вчителя; вміння (здатність) правильно розуміти навчальний матеріал (самоаналіз, самооцінка);

7) рівень засвоєння вчителем провідних ідей науки, нових понять термінології [9, с. 103–104].

Для оцінки цих показників В.Г.Максимов пропонує використати 10-бальну систему, в якій зазначеному числу балів відповідає характеристика оцінки: 1 бал – дуже низький рівень, 2 – низький, 3 – нижчий за середній, 4 – дещо нижчий за середній, 5 – середній рівень, 6 – дещо вищий за середній, 7 – вищий за середній, 8 – високий, 9 – дуже високий, 10 – найвищий. При цьому варто враховувати, що всі оцінки відносні. Під час оцінювання треба добре усвідомити те, якими мають бути досягнення вчителя, щоб дати йому найвищий бал (10) і, відповідно, найнижчий (1), і тільки після цього робити вибір оцінки певного показника для конкретного педагога. Можливі варіанти підсумованих оцінок професійних якостей учителя: дуже низький рівень – 8–15 балів; низький – 16–23; нижчий за середній – 24–31; дещо нижчий за середній – 32–39; середній – 40–47; дещо вищий за середній – 48–55; вищий за середній – 56–63; високий – 64–71; дуже високий – 72–75; найвищий – 76–80 балів.

Підсумкова оцінка якості професійної діяльності вчителя в навчальному процесі є середнім арифметичним значенням (у балах) від самооцінки вчителя, зовнішньої оцінки адміністрації школи (директора чи його заступника) та оцінки членів предметної комісії школи. Проте оцінювання професійної діяльності вчителя лише за цим показником є недостатнім. Нові технології навчання спрямовані на інтенсивний творчий розвиток школярів. У зв'язку з цим виникає потреба нових підходів до діагностики навчального процесу. Зокрема опора на концепцію розвивального навчання Л.В.Занкова, Д.Б.Ельконіна і В.В.Давидова, О.Дусавицького та ін., яка ставить завдання інтенсивного творчого розвитку школярів і критично оцінює такі вади навчального процесу, як-от: безпід-

ставне полегшення навчального матеріалу; невинуватий повільний темп його засвоєння; одноманітність, повторення; обмеженість теоретичних знань, які формуються в учнів тощо. Ця концепція визначає головні принципи розвивального навчання: провідна роль теоретичних знань у змісті навчання; навчання на високому рівні труднощів – подолання перешкод; постійна робота над розвитком усіх учнів.

Оскільки адміністрація школи практично не в змозі продіагностувати кожний урок, щоб він відповідав визначеним вище вимогам, тому вчитель має володіти методикою діагностики уроку і постійно її здійснювати. Діагностика уроку – це виявлення причин, які зумовлюють якість навчально-виховного впливу. Лише маючи таку інформацію, можна обґрунтовано відповідати на запитання про оптимальність дидактичних засобів, що використовуються на уроці. Діагностування є першим обов'язковим компонентом раціональної організації системи підготовки і проведення навчального заняття.

Сутність методики діагностування уроку полягає у виявленні та системному опрацюванні найголовніших чинників, що впливають на хід і результат уроку. Саме дослідження цих чинників, тобто причин, які зумовлюють перебіг і результати навчально-виховного процесу було й залишається вирішальним завданням педагогіки. Ступінь розв'язання цього завдання визначає практичний рівень оптимізації, дієвість усіх нововведень щодо раціоналізації навчально-виховного процесу. Успіх у роботі педагога залежить від того, наскільки глибоко він знатиме причини педагогічного впливу та зважатиме на них у разі планування навчально-виховних заходів.

Сучасна педагогіка диференціює чинники навчально-виховного впливу за їх природою та генезисом. За цими критеріями виділяють чотири генеральні чинники: навчальний матеріал; організаційно-педагогічний вплив; здатність учнів до навчання; час [12, с. 43].

Генеральний чинник "Навчальний матеріал" включає в себе загальні складові інформаційного походження та охоплює всі характеристики навчальної інформації. На відміну від інформації взагалі, навчальна інформація складається з так званих "чистих" знань (когнітивної інформації) та елементу дидактичної обробки. До когнітивної інформації належать: зміст і кількість матеріалу, його якість і форма викладу. Кількість матеріалу характеризується такими показниками: кількість нових знань і понять, що викладаються учням, а також кількість інформаційно-сміслових елементів поданих знань. Якість матеріалу визначається його складністю, яку можна оцінити складністю нових сміслових взаємозв'язків, обов'язкових для засвоєння або складністю нових операцій (навичок) засвоєних учнями та формою викладу матеріалу. Дидактична обробка навчального матеріалу має такі характеристики: спосіб, структуру, доступність викладу (мова, відповідність рівневі підготовки учнів, рівень складності інформації тощо).

Складовими генерального чинника "Організаційно-педагогічний вплив" є: вплив на уроці; вплив

поза уроком. Вплив на уроці характеризують: форми навчання (основна й допоміжна), методи навчання, навчальні ситуації (виклад підготовленого навчального матеріалу, природне самонавчання, спрямована пізнавальна активність та ін.), працездатність учителя (його вік, час педагогічної роботи, навантаження, чергування праці та відпочинку, день тижня, урок за розкладом тощо), працездатність учнів (їх вік, рік навчання, день тижня, урок за розкладом, пора року, розклад занять, режим роботи тощо), контроль і перевірка результатів навчання (частота контролю на уроці, загальна та середня частота контролю, наявність контролю на попередньому уроці та ін.), тип і структура навчального заняття, практичне застосування знань і вмінь, різноманітність засобів навчання, умови навчання (санітарно-гігієнічні, матеріально-технічні, естетичні, психологічні).

Генеральний чинник "Здатність до навчання" включає два компоненти: здатність до навчання на уроці й у процесі самопідготовки. Пізнавальна активність учня на уроці залежить від рівня загальної підготовки та інтересу до конкретного предмета, загальної характеристики уваги, особливостей мислення, мотивації навчання (розуміння й усвідомлення мети, інтерес до навчання, дієвість стимулів, почуття відповідальності тощо), темпу засвоєння знань і набуття умінь, стан здоров'я учнів (утомлюваність, опірність організму до хвороб: висока, низька тощо); віку учнів, ціннісних орієнтацій, життєвої мети, активності, дисциплінованості. Під час вивчення здатності до навчання у процесі самопідготовки слід ураховувати такі чинники, як: самоконтроль, воля і наполегливість, уміння працювати самостійно, режим і організація праці, працездатність та інші особливості пізнавальної діяльності учня.

Генеральний чинник "Час" також вимагає аналізу таких складових як затрати часу на уроці та у процесі самопідготовки. Діяльність учителя на уроці вимагає раціонального планування часу на сприйняття й первинне засвоєння знань учнями, закріплення вивченого, контроль і зберігання інформації в пам'яті та її творче використання, виконання тренувальних вправ і навчальних проектів, повторення. Затрати часу в процесі самопідготовки поділяються на час для: виконання домашніх завдань; читання допоміжної й додаткової літератури; відвідування факультативів і додаткових занять; участь у гуртковій роботі; діяльність за інтересами тощо.

Таким чином, результативність навчального процесу на уроці, на думку І.П.Підласого, визначається не менш як 100 загальними чинниками, а кількість конкретних досягає 300 – і цей перелік, як стверджують науковці, можна продовжити [12, с. 47].

Однак для прогнозування навчального процесу й наукового керівництва ним важливим є також питання про ієрархію чинників навчання (ступінь впливу на учня кожного з них). Визначення такої ієрархії є роботою надзвичайної складності. Прикладом можуть бути результати дослідження І.П.Підласого [12, с. 48], який серед усіх чинників виділив 30 найвпливовіших і розмістив їх у порядку зменшення важливості їхнього впливу на результати навчання (див. табл. 1).

Залежно від поставленої мети, вчитель-дослідник може продовжити або скоротити цей перелік. Вірогідність результатів діагностування підвищується прямо пропорційно кількості досліджених причин, тому скорочення алгоритму не бажане.

Діагностування навчальних занять, створення профілів уроків можна виконувати за допомогою персонального комп'ютера. Програма "Діагноз", яка завантажується в пам'ять комп'ютера, пропонується в посібнику І.П.Підласого "Як підготувати ефективний урок". Користуючись цією програмою, вчитель має дати відповіді на низку запитань (про предмет, клас, кількість учнів, досягнення кожного з них у навчанні, вміння навчатися самостійно, життєві орієнтири учнів і їх настрої та ін.) [12, с. 181–201].

Важливим завданням учителя (класного керівника) є вивчення рівня вихованості особистості учнів. У науково-навчальній літературі подаються різні розробки методик вивчення рівня вихованості особистості школяра. Ці методики побудовані на різних засадах. Одні з них розглядають вихованість особистості як цілісну категорію, інші – побудовані на діагностиці окремих складових вихованості (моральної, естетичної, трудової, господарської культури; національної самосвідомості тощо). Рекомендуємо використовувати деякі методики вивчення рівня вихованості особистості, розроблені М.Красовицьким [13], які є актуальними у практичній роботі кожного вчителя. Насамперед, це педагогічна діагностика, що є власне програмою вивчення та складання педагогічної характеристики учня. Запропонована схема є основою для спостережень, на підставі яких складається характеристика учня. Протягом навчального року результати спостережень бажано занотовувати, відповідно до запропонованої схеми. Під час складання характеристики, як правило, розкривають кожний пункт схеми, але послідовність викладу може бути довільною.

Існують і інші методи дослідження моральної вихованості школярів, серед них досить цікавим для учнів і вчителя може бути метод "незакінчене речення", анкетування, вивчення продуктів діяльності учнів, локус контролю, тести, соціологічні та соціометричні методи дослідження, проєктивні методики тощо. Дослідженню вихованості учнів має передувати встановлення контакту з ними для налаштування їх на співпрацю. Це допоможе отримати чесні, природні відповіді. Навіть якщо учасник тестування розглядає дослідження як небажану процедуру та прагне приховати світ своїх переживань (дає формальні, умовні відповіді), досвідчений педагог може отримати важливу інформацію, що відображає глибинні позиції особистості. Природно, що діагностика моральних рис особистості учня забезпечується використанням не одного окремого методу, а їх поєднанням, що сприяє більшій вірогідності її результатів. Запропоновані методи дослідження є лише окремими елементами діагностики якості діяльності вчителя. Цілісна ж картина діагностичного дослідження може бути тільки під час застосування методів, що доповнюють і уточнюють знання про певне досліджуване явище.

Ієрархія чинників навчання за вагомістю впливу на результати навчання

№ з/п	Чинник	Вплив чинника на результат навчання	Місце чинника за вагомістю впливу
1	Мотиви навчання. Усвідомлення мети навчання. Інтерес до навчання	0,92	1
2	Ставлення до навчання. Потреба навчатися	0,91	2
3	Уміння навчатися	0,90	3
4	Працездатність учнів	0,89	4
5	Регулярність навчання, систематичність виконання домашніх завдань	0,87	5
6	Активність у навчанні	0,86	6
7	Рівень уваги. Дисциплінованість	0,82	7
8	Уміння застосовувати знання на практиці	0,80	8
9	Здатність до засвоєння конкретних знань	0,78	9
10	Загальні здібності, потенційні можливості	0,77	10
11	Складність навчального матеріалу	0,76	11
12	Методи навчання	0,75	12
13	Характер мислення під час засвоєння конкретних знань	0,74	13
14	Особливості психічної діяльності	0,72	14
15	Рівень попередньої навчальної підготовленості	0,70	15
16	Рівень загальної підготовки (інтелектуальний розвиток, ерудиція)	0,68	16
17	Час на сприймання знань	0,62	17
18	Час на закріплення знань	0,60	18
19	Періодичність контролю й перевірки знань	0,57	19
20	Час на підготовку та виклад відповіді	0,52	20
21	Кількість навчального матеріалу	0,51	21
22	Зміст навчального матеріалу	0,50	22
23	Форма викладу знань	0,49	23
24	Тип і структура уроку	0,48	24
25	Структура навчального матеріалу	0,46	25
26	Психологічні умови навчання	0,45	26
27	Різноманітність засобів навчання	0,44	27
28	Працездатність учителя	0,43	28
29	Вік учнів	0,42	29
30	Санітарно-гігієнічні умови	0,40	30

Отже, якість роботи вчителя визначається через продукт його діяльності – цілісним розвитком особистості учня. Це цілком співзвучно з відомим висловом А.Дістервега: "Покажи мені своїх учнів, і я побачу тебе".

Література

1. Бордовский В. А. Методы педагогических исследований инновационных процессов в школе и вузе : учебно-методическое пособие / В. А. Бордовский. – СПб. : Изд.-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2001. – 169 с.
2. Дарманський М. М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні / М. М. Дарманський. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 384 с.
3. Загвязинский В. И. Учитель как исследователь / В. И. Загвязинский. – М. : Знание, 1980. – 96 с.
4. Изучение учебно-воспитательного процесса в школе : методика и задания для студентов по непрерывной педагогической практике / сост. О. М. Гаранина и М. Д. Горячев. – Самара : СамГПИ, 1992. – 16 с.
5. Киричук О. В. Психолого-педагогічне проектування навчально-виховного процесу / О. В. Киричук, О. М. Коберник // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 4–10.
6. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования / Н. В. Кузьмина. – М., 2001. – 144 с.
7. Лікарчук І. Я. Управління сучасною школою в сучасних умовах / І. Я. Лікарчук. – К. : Вид. О.М., 2003. – 312 с.

8. Макарова Л. І. Формування у майбутніх учителів умінь педагогічної діагностики виховного процесу : автореф. канд. пед. наук / Макарова Л. І. – К. : Київський держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1993. – 24 с.
9. Максимов В. Г. Педагогическая диагностика в школе : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. Г. Максимов. – М. : Издательский центр “Академия”, 2002. – 272 с.
10. Маслов В. І. Теоретичні основи педагогічного менеджменту : навч. посібн. / В. І. Маслов, В. П. Драгун, В. В. Шаркунова. – К., 1996. – 86 с.
11. Підласий І. П. Як підготувати ефективний урок : книга для вчителя / І. П. Підласий. – К. : Радянська школа, 1989. – 204 с.
12. Практична педагогіка виховання : посібник з теорії та методики виховання / за ред. М. Д. Красовицького ; упорядн. Г. І. Іванюк. – К. : Плай, 2000. – 220 с.
13. Управление качеством образования / под ред. М. М. Поташника. – М. : Пед. общество России, 2000. – 448 с.
14. Цехмістрова Г. С. Управління в освіті і педагогічна діагностика / Г. С. Цехмістрова, Н. А. Фоменко. – К. : Видавничий дім “Слово”, 2005. – 280 с.
15. Шевцов І. Г. Учителю про педагогічну інноватику : навчально-методичний посібник / І. Г. Шевцов, О. Г. Козлов, Ю. І. Харламов. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2001. – 60 с.